

e - I S S N 2 6 6 9 - 2 4 4 9

*Archivum Lithuanicum* 23





KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS  
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS  
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS  
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO  
VILNIAUS UNIVERSITETAS  
VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA  
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 23

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS  
VILNIUS 2021

## Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),  
(vyriausiasis redaktorius / editor),

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,  
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),

(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),

UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),

JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),

VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),

VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA

PROF. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),

VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),

HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

PROF. DR. *William R. Schmalstieg* † (kalbotyra / linguistics),

PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY, UNIVERSITY COLLEGE

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),

JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

## Turinys (Contents)

### *Straipsniai (Articles)*

*Dovilė Gervytė*

Maironio autoređagavimas: neapsisprendimo dėl pakeitimų pernaša o 9

*Mindaugas Šinkūnas*

Korektūriniai spaudos skirtumai kai kuriose lietuviškose XVI–XVII a. knygoje o 41

*Birutė Triškaitė*

Jono Jokūbo Kvantos akademinės veiklos ataskaita:

Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras 1724 m. o 59

*Ona Aleknavičienė*

Kalba ir tapatybė Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) pratarmėse: diskurso analizė o 101

*Inga Strungytė-Liugienė*

Johanno Arndto *Rojaus Darželio* maldų redagavimo istorija (1807–1817) o 137

*Jurgita Venckienė*

Kazimiero Jauniaus *Lietuviškas Kalbomōklis. Baltiko padangese* (1897) –

Jono Jablonskio *Lietuviškos kalbos gramatikos* (1901) šaltinis o 161

*Reda Griškaitė*

Teodoro Narbuto mokslinė korespondencija kaip veikalo

*Dzieje narodu litewskiego* „akademiškumo“ liudijimas o 191

*Roma Bončkutė*

Johannes Voigto *Geschichte Preußens* (1827–1839) nuorodos

Simono Daukanto veikale *BUDA Senowęs-Lėtuwiū Kalnienū ir Zámajtiū* (1845) o 269

*Карина Чарыкова*

Топография Симонаса Даукантаса в Санкт-Петербурге o 299

### *Recenzijos (Reviews)*

*Roma Bončkutė*

Recenzuojama: Rita Šepetytė (par.),

*Pamokslai vairingose materijose, sakyti Ambroziejaus Pabrėžos*, 2020 o 351

*Silva Pocyte*

Recenzuojama: Domas Kaunas,

*Martynas Jankus. Tautos vienytojas ir lietuvių spaudos kūrėjas, 2021* ○ 359

*Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)*

*Mortimer Drach*

CorDon – A Deeply Annotated Digital Corpus  
of the Works of Kristijonas Donelaitis ○ 367

*Pietro U. Dini*

*In memoriam: Williamas Riegelis Schmalstiegas (1929–2021)* ○ 391

*Giedrius Subačius*

*In memoriam: Susitikimai su Williamu R. Schmalstiegu (1929–2021)* ○ 397

*Christiane Schiller*

*In memoriam: Gertrud Bense (1930–2021)* ○ 405

*Mindaugas Šinkūnas*

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

## Korektūriniai spaudos skirtumai kai kuriose lietuviškose XVI–XVII a. knygose

1. SPAUDOS SKIRTUMAI. Bibliografams, bibliotekininkams, bibliofilams ir senųjų raštų tyrėjams gerai žinoma, jog neįmanoma rasti dviejų vienodų to paties leidinio egzempliorių, jei spausdinta iki XIX a. vidurio. Ne veltui knygotyroje atskiru tyrimo šaltiniu laikoma pati knyga<sup>1</sup>, unikaliu šaltiniu yra ir kiekvienas leidinio egzempliorius. Skiriasi ne tik popierius, įrišimas, nuosavybės, skaitytojo ženklai, bet greičiausiai yra ir tipografinių neatitikimų – smulkių spaudos atlikimo ar net turinio skirtumų.

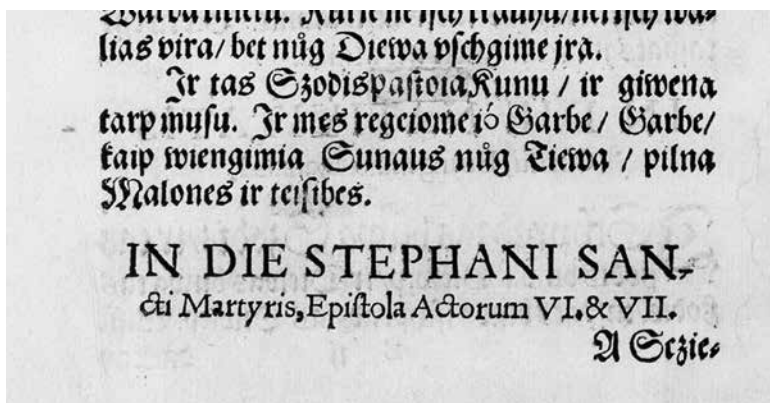
Spaudos skirtumus lėmė senasis rankinis spaudos būdas. Rinkėjas iš kasos į rinkinį surinkęs metalines raides (litteras), jų eilutes surišęs į spaudos formą, dėdavo šią į talerį, dažytojas maca tepdavo ją dažais, o spaudėjas tigliu prispaudęs popieriaus lapą atspausdavo vieną spaudos lanko pusę. Pirmąjį atspaudą peržiūrėdavo korektorius arba autorius ir pažymėdavo pastebėtas klaidas. Kol būdavo skaitoma korektūra, presas taupant laiką dažniausiai nebuvo stabdomas ir kai kurie lankai būdavo atspausdinami be korektūros. Tik gavus korektūrą, rinkinyje klaida būdavo pataisoma ir spausdinama toliau. Išspausdintų su klaidomis spaudos lankų nenaikindavo (išlaidos popieriui XVI–XVII a. sudarė nuo trečdalis iki trijų ketvirtadalių visų spaudos kaštų)<sup>2</sup> ir knygą įrišant jie patekdavo į kai kuriuos egzempliorius. Dar vėliau pastebėtos klaidos būdavo registruojamos ir paskelbiamos klaidų taisymų sąrašė (eratoje), kuris buvo pridėdamas prie pratarnių ar įvado (šios dalys dažniausiai būdavo spausdinamos paskutinės, jau baigus pagrindinę knygos dalį) arba knygos gale.

Pirmosiose XVI a. lietuviškose knygose klaidų taisymų dar nėra, seniausi ryškesni korektūros požymiai pastebėti 1579 m. knygoje.

2. BALTRAMIEJAUS VILENTO *EVANGELIJŲ BEI EPISTOLŲ TAISYMAI*. Vilen-  
to knygas leidusi Jurgio Osterbergerio spaustuvė pastebėtas svarbesnes klaidas taisė  
knygos tekste. Atspausdinus visą *Evangelijų bei Epistolų* (1579) tiražą ir pastebėjus

<sup>1</sup> Navickienė 2004, 42, 43; Braziūnienė 2008, 9; Kaunas 2010, 23, 25, 26.

<sup>2</sup> Voet 1972, 19; Kaunas 1996, 94; apie išlaidas XVIII a., Kažuro 2021, 220.



1 pav. VEE B2v 1220: žodis *buwa* užklijuotas lapeliu *paſtoia*, lapelio nebėra virš žodžio *teifibes* 1223; Vilniaus universiteto biblioteka: L<sub>R</sub> 1387

klaidų perikopėse, buvo išspausdinti lapai su taisytiniais žodžiais, šie iškarpyti mažais lapeliais ir kruopščiai užklijuoti ant klaidingai išspausdintų žodžių (žr. 1 lentelę).

VEE spaudos lankas, puslapis ir eilutė	Biblijos eilutė	Išspausdinta klaida	Užklijuotas lapelis su pataisymu	Egzemplioriai su pataisymu
B2v 1220	Jn 1,14	Szodis <b>buwa</b> Kunu	Szodis [ <b>paſtoia</b> ] Kunu	GStA, VUB
B2v 1223	Jn 1,14	pilna Malones ir <b>teifibes</b> .	pilna Malones ir [ <b>tiefos</b> .]	GStA (VUB neužklijuota)
M2v 9220	Rom 6,4	(nenustatyta)	Ida[ ] <sup>3</sup>	VUB (GStA nepatikrinta)
O2v 10813	Gal 5,20	(nenustatyta)	ruftibes / [ <b>nefandaras / fektas</b> ] / neapikantas	GStA, VUB
O4v 11211	Ef 3,13	delei mana <b>t{uſ}b{ū}</b> / kurias	delei mana [ <b>kancziu</b> ] kurias	GStA, VUB

1 lentelė. Baltramiejaus Vilento *Evangelijų bei Epistolų* (1579) korektūriniai taisymai užklijuotais spausdintais lapeliais

Šitokiu būdu, pavyzdžiui, *Szodis buwa Kunu* pataisyta į *Szodis paſtoia Kunu* VEE B2v 1220. Lapelis užklijuotas abiejuose žinomuose egzemplioriuose, kurie saugomi

<sup>3</sup> Gal lapelis užklijuotas tuščiaja puse į viršų.



Vilniuje ir Berlyne (VUB, sign.: L<sub>R</sub> 1387; GStA, sign.: XX StUB Königsb. Nr. 54)<sup>4</sup>, tačiau pora eilučių žemiau užklijuotas lapelis tėra tik viename iš egzempliorių (*pilna Malones ir tiefos VEE B2v 1223*), kitame lapelis nukritęs, nuplėštas ar liko neužklijuotas (*pilna Malones ir teifibes VEE B2v 1223*; žr. 1 pav.).

Pirmieji klaidų atitaisymai lietuviškoje knygoje išspausdinti kitoje Jurgio Osterbergerio spaustuvės knygoje – Jono Bretkūno *Postilėje* (1591). Be klaidų taisyimų sąrašų joje yra ir nemaža spausdinimo metu atsiradusių korektūrinių skirtumų<sup>5</sup>.

3. KOREKTŪRINIAI SPAUDOS SKIRTUMAI JONO BRETKŪNO *POSTILĖJE*. Vienuose Jono Bretkūno *Postilės* (1591) egzemplioriuose randamos klaidos (juose įrišti prieškorektūriniai spaudos lankai), o kituose klaidos yra ištaisytos, tai yra įrišti tie spaudos lankai, kurie spausdinti jau pataisius korektūrą. Onos Aleknavičienės suregistruotus kai kuriuos skirtumus penkiuose egzemplioriuose<sup>6</sup> palyginus su dar trimis (tai sudaro mažesniąją dalį visų žinomų egzempliorių), galima atsargiai teigti, jog išlikusių egzempliorių su pataisytais spaudos lankais yra daugiau nei prieškorektūrinių (žr. 2 lentelę). Taisytos rašybos ar rinkimo klaidos, praleisti žodžiai, koreguoti tarpai tarp raidžių, atsiradę dėl ne vietoje įdėtos špacijs (rankinio rinkimo tarpinės medžiagos).

BP dalis, spaudos lankas, puslapis ir eilutė	Klaida	Egzemplioriai su klaida	Pataisymas	Egzemplioriai su pataisymu
I D4v 40 <sub>16</sub>	Wierefnieghi	LLTIB, BJ, SUB	Wirefnieghi	LMAB, BHCz, BCz, StBB, BN
I D4v 40 <sub>22</sub>	Wierefnims	LLTIB, BJ, SUB	Wirefnims	LMAB, BHCz, BCz, StBB, BN
I D6v 44 <sub>18</sub>	atfokiti	LLTIB, BJ, SUB	atfakiti	LMAB, BHCz, BCz, StBB, BN
I F8v 80 <sub>20</sub>	a preikfchtas	LLTIB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN	apreikfchta s	LMAB
I G1r 81 <sub>15</sub>	inilinti	LMAB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN	milinti	LLTIB
I G7v 94 <sub>10</sub>	triud aaktu	LMAB	triu daaktu	LLTIB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN
I G8r 95 <sub>1</sub>	miegothi	LMAB	miegoti	LLTIB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN
I G8r 95 <sub>14</sub>	Ljdia	LMAB	Ljdia	LLTIB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN
I S3v 262 <sub>4</sub>	Kriftns	LMAB	Kriftus	LLTIB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN

<sup>4</sup> Šinkūnas 2007, 391.

<sup>5</sup> Aleknavičienė 2008, 319–320.

<sup>6</sup> Aleknavičienė 2008, 320, 1 lentelė.

BP dalis, spaudos lankas, puslapis ir eilutė	Klaida	Egzemplioriai su klaida	Pataisymas	Egzemplioriai su pataisymu
I Y3v 326 <sup>9</sup>	Kriřtus <b>amřo</b>	LLTIB, BJ, BCz, SUB	Kriřtus <b>ifch</b> <b>amřo</b>	LMAB, BHCz, StBB, BN
I Y4r 327 <sup>5</sup>	iuftowedams	LLTIB, BJ, BCz, SUB	iu ftowedams	LMAB, BHCz, StBB, BN
I Y5v 330 <sup>1</sup>	pařodetořpi	LLTIB, BJ, BCz, SUB	pařadetořpi	LMAB, BHCz, StBB, BN
I Y6r 331 <sup>1</sup>	ghi	LLTIB, BJ, BCz, SUB	ghin	LMAB, BHCz, StBB, BN
I 52r 339 <sup>9</sup>	bila.	LMAB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN	bila:	LLTIB
I Bb6v 380 <sup>21</sup>	padink [...] galeifk	LMAB	gadink [...] paleifk	LLTIB, BJ, BHCz, BCz, StBB, SUB, BN
II h7r 493 <sup>16</sup>	krikřch- cřonims	LMAB, BJ, BCz	krikřch- cřonis	LLTIB, BHCz, StBB, SUB, BN
II i8v 512 <sup>kolont. 7</sup>	XXIII.	LMAB	XXIII.	LLTIB, BJ, BHCz, BCz, SUB, BN

2 lentelė. Kai kurie spaudos skirtumai aštuoniuose Jono Bretkūno *Postilės* (1591) egzemplioriuose

Kai kurie taisymai, esantys tame pačiame spaudos lanke, nesutampa ir egzempliorių grupėse, taip nutiko dėl nevienalaikio korektūros taisymo abiejose spausdinamo lanko pusėse. Pavyzdžiui, taisymas *inilinti* į *milinti* BP I 81<sup>15</sup> yra spaudos lanko „G“ prototipe, o taisymas *miegothi* į *miegoti* BP I 95<sup>1</sup> atliktas to paties lanko antitipe, tai yra taisyta spausdinant kitoje lapo pusėje, jau popierių apvertus<sup>8</sup> (žr. 2–3 pav.).

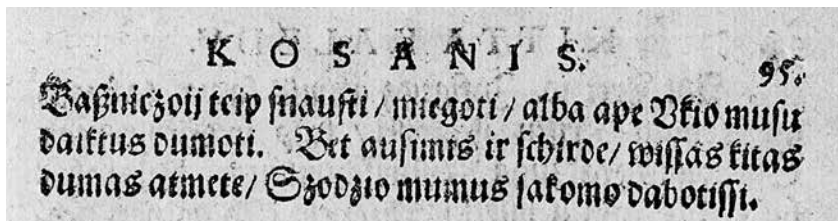
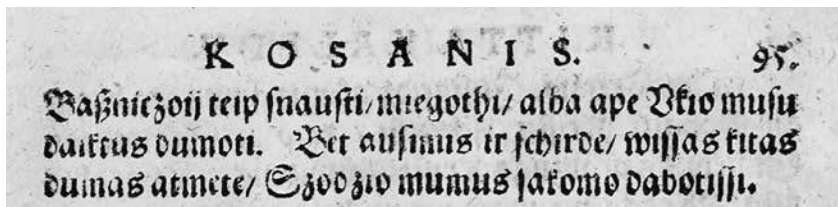
4. SPAUSTUVĖS TECHNINIS SPRENDIMAS SPAUSDINANT DANIELIAUS KLEINO GRAMATIKA. Aptinkama ir didesnės apimties to paties leidinio variantų. Danieliaus Kleino lietuvių kalbos gramatikos *Compendium Litvanico-Germanicum* (1654) egzemplioriai skiriasi paskutiniuoju spaudos puslankiu<sup>9</sup>. Jis taisytas ne korektoriaus, bet visas iš naujo surinktas spaustuvėje: skiriasi eilučių laužymas, yra mažiau rašybos ir korektūros klaidų, tiksliau žymimas kirtis, preciziškiau vartojamos nosinės ir didžiosios raidės, klaidų atitaisymuose pridėtas naujas taisymas *efti / yra* KIC 114<sup>20</sup>, kuriuo nurodoma, jog šalia *Mokinnamas efti* KIC 66<sup>21</sup> turi būti ir *Mokinnamas yra*. Pavyzdžiui, daugumoje egzempliorių esantis klaidingas sakinyš *fweik namų parejes* viename egzemplioriuje išspausdintas be klaidos *fweiks namų parėjes* KIC 111<sup>10</sup>, tame egzemplioriuje

<sup>7</sup> StBB egzempliorius defektinis, šio puslapio jame nėra.

<sup>8</sup> Puslapių išdėstymo spaudos lanke schemas

žr. Hornschuch 1972 [1608], 12; Moxon 1958 [1683–1684], 225; Fertel 1723, 152–153 ir kt.

<sup>9</sup> Šinkūnas 2004, 49.



2–3 pav. BP I 951: žodis *miegothi* prieš Korektūriniame ir *miegoti* ištaisyta to paties rinkinio atspaude; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka: LK–16/1 (viršuje), Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: 9860-1.2. R (žemiau)

tiksliu žymimas kirtis formose nom. sg. *akis*, *awis* KIC 11322 (kituose egzemplioriuose išspausdinta *akiś*, *awis* KIC 11320), nom. pl. *akis* KIC 11325 (kituose – *akiś* KIC 11323) ir kt. Žinomas vienintelis toks nuo kitų besiskiriantis egzempliorius, saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje, sign.: L<sub>R</sub> 1983. Galėjo būti keletas priežasčių, kodėl prireikė iš naujo išspausdinti knygos pabaigą – bespausdinant spaudos forma buvo sugadinta ir rinkinį reikėjo surinkti iš naujo; arba jau išardžius spaudos formą bei išbarsčius raides apsižiūrėta, jog atspaussta per mažai šios dalies puslankių; bet labiausiai tikėtina, kad tie patys puslapiai surinkti du kartus, kad būtų efektyviau naudojamas presas ir iškart atspausinti abu puslankiai<sup>10</sup>, taigi skirtumus nulėmė techninis spaustuvės sprendimas.

5. KONSTANTINO SIRVYDO *PUNKTŲ SAKYMŲ* I DALIES ĮVADO PERSPAUSDINIMAS. Pirmuoju spaudos lanku skiriasi Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* I dalies (1629) egzemplioriai. Vienuose antraštinis puslapis turi rėmelį, prie vyskupo stemos puikuojasi herbas, tekstas renkamas puošnesniais šriftais (Kazio Varnelio, Jogailaičių bibliotekos, Pensilvanijos universiteto bibliotekos, restauruotas Lvovo nacionalinės mokslinės bibliotekos ir kiti egz.), o kitų egzempliorių antraštinis puslapis neįrėmintas, prakalbos rinktos kitu šriftu (VUB, sign.: L<sub>R</sub> 688; Rusijos mokslų akademijos biblioteka Sankt Peterburge, sign.: 14823.O./27355.R.). Beveik neabejotina, kad pastarųjų egzempliorių pradžia buvo naujai surinkta ir atspausdinta 1644 m. rengiant *Punktų sakymų* antrąją dalį. Tai rodo naudoti šriftai ir stilistiškai prie antrosios dalies priderintas antraštinis puslapis (dar ir pridėtas Sirvydo epitetas „mal-

<sup>10</sup> Novickas 2004, 21.

ningasis kunigas“ bei 1629 m. data prie jo pratarmės). Matyt, užsilikusį neišplatintą pirmosios dalies tiražą tikėtasi paskleisti kartu su antrąja dalimi<sup>11</sup>. Spaudos skirtumų, beje, esama ir postilės pirmosios dalies tekste<sup>12</sup>.

6. PRALEISTI ĮVADAI 1701 M. NAUJAJAME TESTAMENTE IR DANIELIAUS KLEINO GIESMYNE. Pasitaiko ir didesnės apimties knygų turinio koregavimo. Kupiūravimą galėjo lemti skirtingi tos pačios knygos adresatai. 1701 m. Naujasis Testamentas buvo parengtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės evangelikų reformatų ir pritaikytas Prūsijos lietuvių evangelikų liuteronų poreikiams skliaustuose paaiškinant nevartojamus ar jiems nesuprantamus žodžius. Dalis tiražo turi lietuvišką antraštinį puslapį, dedikaciją Prūsijos karaliui ir lietuvišką pratarmę; kita laidos dalis – kiek didesnės apimties, su pridėta ilgoka pratarme apie Biblijos vertimų istoriją bei erata, o antraštinis puslapis pateiktas dviem kalbomis, ji buvo skirta lotyniškai mokančiam skaitytojui.

Kartais prātarmės galėjo būti praleidžiamos ar sukeičiamos spaustuvinininko iniciatyva (arba net knygrišio savivale). Pusė iš keturių žinomų Danieliaus Kleino giesmyno egzempliorių neturi parengėjo pratarmių ir yra su skirtingu antraštiniu puslapiu, kuris datuotas ne 1666 m., bet 1667 m.<sup>13</sup> Spaustuvinininkas Friderichas Reusneris išėmė Kleino pratarmes ir vietoje jų įdėjo savo vokišką dedikaciją Prūsijos kunigaikščiui, kurioje dėkoja už suteiktą privilegiją spausdinti religines knygas lietuvių kalba<sup>14</sup>. Giesmyno rankraštis buvęs parengtas dar 1653 m. ir pradėtas spausdinti spaustuvei vadovaujant Reusnerio tėvui Johannui. Darbai nevyko sklandžiai, žinoma, jog iki 1662 m. tebuvę išspausdinti tik šeši spaudos lankai. Dėl vilkinimo Kleinas kreipėsi į kunigaikštį 1659 m.<sup>15</sup> ir pakartotinai 1661 ar 1662 m.<sup>16</sup>, kartu su kitais kunigais prašė leidimo steigti spaustuvę Tilžėje ir taip apriboti monopoliją, pagreitinti lietuviškų knygų spausdinimą. Nors leidimo negauta, o Reusneris buvęs įspėtas, spausdinimas vis tiek dar gerokai užsitęsė. Darbai pajudėjo veiklą spaustuvėje pradėjus Friderichui Reusneriui<sup>17</sup>. Apie šiuos trukdžius spaustuvėje užsimenama abiejose Kleino rašytose

11 LB I 397, žr. įrašo nr. 1124a anotaciją; Vasiliauskienė 2016, 22.

12 Thies 2017, 337.

13 Šinkūnas 2007, 399; Kaunas 1998b, 4. Wolfenbüttelio egzempliorius turiniu ir irišimu beveik sutampa su „atsiradusiu“ Berlyno egzemplioriumi, tad Berlyno egzempliorius su 1667 m. data nėra vienintelis, unikalus ar unikumas, plg. Matusevičiūtė 1938, 107. Dėl sąvokų *unikumas* ir *reta knyga* žr. Braziūnienė 2010.

14 Pratarmės vertimą žr. Kaunas 1998b, 4, 12.

15 1659 m. birželio 19 d. Kleinas kreipėsi į kunigaikštį laišku, kuriame aprašomi giesmyno spausdinimo trukdžiai – kelių knygų pasipriešinimas ir mėginimas leisti savo giesmyną (Citavičiūtė 2009).

16 1662 m. liepos 4 d. kunigaikščiui pranešta

apie Tilžės, Ragainės ir Klaipėdos parapijos kunigų skundą, kuriame Reusneris kaltinamas pirmenybę teikias pelningesniems darbams, o lietuviško giesmyno per dvejus metus išspausdinęs 6 lankus, prašoma apriboti Reusneriui suteiktą privilegiją ir leisti steigti spaustuvę Tilžėje. Dokumentas ir jo vertimas paskelbtas – Kaunas 1998a, 451–453; spaustuvinininko atsakymas ir prašymas neleisti steigti spaustuvės – Kaunas 1998a, 454–546; plg. KING VI; KING XXII–XXIII.

17 Friderichui Reusneriui oficialus karališkojo spaustuvinininko titulas suteiktas 1663 m. spalio 24 d. (Meckelburg 1840, 16), veiklą pradėjo 1665 m. rugsėjo 10 d. (Meckelburg 1840, 16), su Karaliaučiaus universitetu sutartį pasirašė 1665 m. spalio 12 d. (Benzing 1982, 262; Reske 2007, 487).

pratarmėse, tad spaustuvininkas po savo tėvo (1666 m. birželio 30 d.) ir giesmyno sudarytojo mirties (1666 m. lapkričio 28 d.), matyt, nutarė šių pratarmių nebeplatinti.

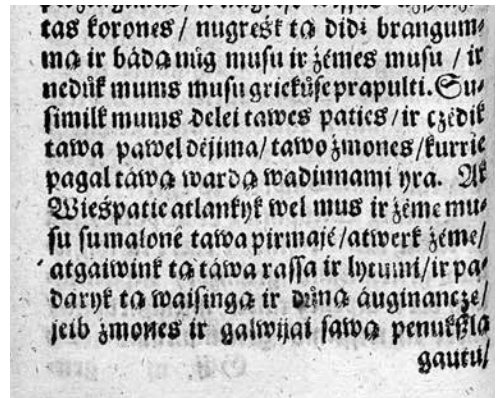
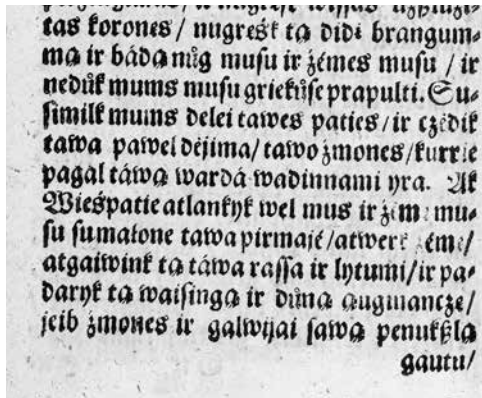
7. KOREKTŪRINIAI SPAUDOS SKIRTUMAI DANIELIAUS KLEINO GIESMYNE. Likusioji Kleino giesmyno ir maldyno dalis atspausdinta iš vieno rinkinio, egzemplioriuose pasitaiko korektūrinių spaudos skirtumų. 3 lentelėje suregistruoti atsiktinai pastebėti skirtumai trijuose egzemplioriuose, saugomuose Berlyne ir Torunėje (StBB, sign.: En 9810–9811; StBB, sign.: En 9812–9813; BUwT sign.: Pol.7.II.4334–4335).

Knyga, spaudos lankas, puslapis eilutė	Klaida	Egzemplioriai su klaida	Pataisymas	Egzemplioriai su pataisymu
M2v 180 <sub>kolont.</sub>	griek <sup>-18</sup>	StBB En 9810, BUwT	grieku	StBB En 9812
O1r 209 <sub>kust.</sub>	(neišspausdinta)	BUwT	<b>11. Ir</b>	StBB En 9810, StBB En 9812
KING O2r 211 <sub>s</sub> O2r 211 <sub>14</sub>	Pūliu (defektas)	BUwT	Pūliu (be defekto)	StBB En 9810, StBB En 9812
	Muš iš	BUwT	Mus iš	StBB En 9810, StBB En 9812
	Q2v 244 <sub>7</sub>	bnk	BUwT	buk
Dd3r 421 <sub>2</sub>	Paténka (defektas)	StBB En 9810	Paténka (be defekto)	BUwT, StBB En 9812
B2r 15 <sub>kolont.</sub>	<b>M</b> alda	BUwT, StBB En 9813	<b>Mal</b> da	StBB En 9811
F3r 81 <sub>11</sub>	Diewiškoj’	StBB En 9811, StBB En 9813	Diewiškojo	BUwT
F5r 85 <sub>16</sub>	Snigas	StBB En 9811, StBB En 9813	Sniegas	BUwT
KIM G2v 96 <sub>kolont.</sub> G2v 96 <sub>18, 22</sub> G6v 104 <sub>kolont.</sub> H 110 <sub>1</sub>	diodime	BUwT, StBB En 9811	diddime	StBB En 9813
	wardá [...] auginancze	BUwT	warda [...] auginancze	StBB En 9811, StBB En 9813
	04	BUwT	104	StBB En 9811, StBB En 9813
	weizdédam s	BUwT, StBB En 9811	weizdédams	StBB En 9813

3 lentelė. Kai kurie Danieliaus Kleino giesmyno ir maldyno (1666) egzempliorių spaudos skirtumai

18 Paskutinė litera apversta, išspausdintas jos „kojelių“ atspaudas.

47 Korektūriniai spaudos skirtumai kai kuriose lietuviškose XVI–XVII a. knygose



4–5 pav. KIM 9618, 22: sukeistos raidės *a* ir *á* žodžiuose *warda*, *áuginancze*; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu: Pol.7.II.4335 (kairėje), Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: En 9811 (dešinėje)

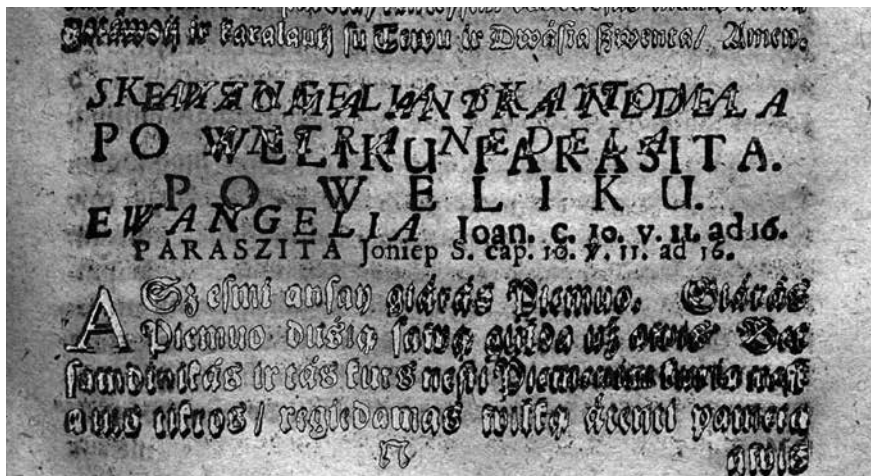
Korektūriniai KING ir KIM egzempliorių skirtumai panašūs į pastebėtus kituose leidiniuose: taisytos rašybos ar rinkimo klaidos, praleisti žodžiai, koreguoti tarpai tarp raidžių. Spaudos lanko „G“ taisymai visi yra prototipe, manytina, kad jie parodo koregavimą keliais etapais: atspausstas prieškorektūrinis spaudos lankas BUwT, kuris iš dalies pataisytas StBB En 9811 (sukeistos raidės *a* ir *á* žodžiuose *warda*, *áuginancze* ir koreguota paginacija), dar kartą taisyta prieš spausdinant spaudos lanką, esantį StBB En 9813 (*diodime* į *diddime* puslapinėje antraštelėje; žr. 4–5 pav.).

Paminėti spaudos skirtumai rodo, jog spausdinant lietuviškas knygas korektūra buvo skaitoma jau XVI a. Neįmanoma nustatyti, ar korektūrą skaitė leidinio autorius spaustuvėje (tokia praktika buvo įprasta ir kituose kraštuose)<sup>19</sup>, ar spaustuvės samdytas korektorius. Pavyzdžiui, žinoma, jog spausdinant Kleino knygas Karaliaučiuje autoriui momentinės korektūros į Tilžę dėl didelio atstumo siuntinėjamos nebuvo, jomis rūpinosi spaustuvės darbuotojai (plg. pastabas gramatikų klaidų taisymuose), o autorius vėliau atsiuntė atspausdinti klaidų atitaisymus.

Aukščiau aptartieji senųjų leidinių egzempliorių skirtumai buvo pastebėti atsitiktinai, specialiai jų neieškota. Nuosekliai lyginti nutarta *Knygos nobažnystės* postilės *Suma Evangelijų* pirmojo leidimo egzempliorius. Galimybė tai padaryti atsirado radus postilės antrąjį egzempliorių.

8. SPAUDOS SKIRTUMAI KNYGOS NOBAŽNYSTĖS POSTILĖJE SUMA EVANGELIJŲ. Ilgai manyta, jog Upsalos universiteto bibliotekoje Švedijoje saugomas vieningas 1653 m. *Knygos nobažnystės* pirmojo leidimo egzempliorius (UUB, sign.: Obr. 66. 176). Ši egzempliorių sudaro giesmynas, neturintis atskiro antraštinio lapo, pos-

<sup>19</sup> P vz., Simpson 1970 [1935], 7, 16–19.



6 pav. KNSE 96: puslapio iš dviejų egzempliorių vaizdų perdengimas; Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego, Muzeum Narodowe w Krakowie: VIII-XVII.845 (apatinis sluoksnis), Uppsala universitetsbibliotek: Obr. 66. 176 (viršutinis šviesesnis sluoksnis)

tilė *Suma Evangelijų* ir maldynas *Maldos krikščioniškos* su katekizmu *Katekizmas arba trumpas pamokslas*. Krokuvos nacionalinio muziejaus Emeryko Hutteno-Czapskio muziejaus bibliotekoje saugoma viena *Knygos nobažnystės* dalis – postilė *Suma Evangelijų* (BHCz, sign.: VIII-XVII.845). Krokuvoje saugomą *Knygos nobažnystės* postilės egzempliorių palyginus su Upsalos egzemplioriumi identifiukuota, jog krokuviškis yra pirmojo, o ne kontrafakcinio leidimo egzempliorius, kaip buvo manyta anksčiau<sup>20</sup>.

Spaudos skirtumų egzemplioriuose ieškota pasitelkus kompiuterinius algoritmus<sup>21</sup>. Puslapių skaitmeninės nuotraukos iš abiejų *KNSE* egzempliorių buvo alignuotos poromis, vaizdą derinant pagal teksto rinkinio plotą, ignoruojant paraščių dydį bei fotografavimo kampą, nevienodą nuotolį nuo fotoaparato objektyvo, skirtingą nuotraukų rezoliuciją ir pan. Ne visuose puslapiuose pavyko išlyginti tuos teksto vaizdo iškraipymus ar netolygumus, kurie susidarė dėl nelygaus popieriaus paviršiaus ar dėl knygos bloko įrišimo. Vaizdų automatinis apdorojimas leido perdengti dvi to paties puslapio nuotraukas ir aptikti stambesnius neatitikimus (žr. 6 pav.). Smulkesnių neatitikimų ieškota pakaitomis rodomų nuotraukų porų animacijose. Šitaip papuslapiui peržiūrėjus visą knygą, sąlyginai greitai išryškėjo egzempliorių spaudos skirtumai.

Spaudinių spaudos skirtumus galima skirstyti į techninius ir korektūrinius. Pirmieji atsirado dėl tipografinių veiksmų ar medžiagų, antrieji – dėl taisomos korek-

20 Plačiau žr. Šinkūnas 2021.

21 Už techninių priemonių programavimą

dėkoju Vincentui Vienožinskiui (Vilniaus dailės akademija).

tūros. Pavyzdžiui, KNSE 190–194, 243 ir kitų puslapių atspaudas Krokuvos egzemplioriuje dėl tinkamai teptų dažų buvo gautas kiek ryškesnis nei Upsalos egzemplioriuje, dėl dažomosios medžiagos dengimo aiškiau atsispaudę kai kurie smulkūs ženklai (pavyzdžiui, diakritikas žodyje *idánt* KNSE 185<sub>2</sub>, *lobina* KNSE 188<sub>17</sub>, skliaustelis KNSE 137<sub>21</sub>), tačiau kai kur literos akį užlipinę dažai lėmė išsiliejusį raidės atspaudą (jungtukas *o* KNSE 252<sub>6</sub>), rinkinio krašto metalinė renkamoji medžiaga dėl netinkamo spaudos formos surišimo bespausdinant pakeitė poziciją (kėlimo brūkšnys pasislinko į eilutės apačią KNSE 201 kustode). Tokie kopijų skirtumai gali būti svarbūs rengiant dokumentinius senųjų raštų perrašus ir šifruojant neaiškias teksto vietas, bet įdomiausi, žinoma, yra turinio arba korektūriniai spaudos skirtumai.

Nuosekliai palyginus du KNSE egzempliorius, korektūrinių skirtumų pagrindiniame knygos tekste (perikopėse ir pamoksluose) nepastebėta. Jų rasta tik skyrių antraštėse. Dar vienas smulkus spaudos skirtumas yra KNSE 121 – spaudos lanko žyma „Q“ Upsalos egzemplioriuje surinkta švabacho, o Krokuvos – antikvos šriftu (kitur spaudos lankų signatūros rinktos švabacho stiliaus raidėmis). Skirtumai suregistruoti 4 lentelėje.

KNSE spaudos lankas, puslapis eilutė	BHCz VIII-XVII.845 (egzempliorius su klaidomis)	UUB Obr. 66. 176 (egzempliorius su pataisymais)
N 97 <sub>19–22</sub>	<b>SKAYTOMA ANTRA NEDELA PO WELIKU PARASITA.</b> <b>EWANGELIA Ioan. c. 10. v. 11. ad 16.</b>	<b>EWANGELIA SKAYTOMA ANTRA NEDELA PO WELIKU.</b> <b>PARASZITA Joniep S. cap. 10. V. 11. ad 16.</b>
N 101 <sub>15</sub>	EWANIELIA SKAYTOMA TRECIA NEDELA PO WELIKU KURIA. <b>PARASZITA</b> Ionas S. perfkirime 16.	EWANIELIA SKAYTOMA TRECIA NEDELA PO WELIKU KURIA. <b>PARASIA</b> Ionas S. perfkirime 16.
P 117 <sub>26</sub>	EWANIELIA SKAYTOMA ANT SZIASZTOS NEDELOS PO WELIKU. PARASZITA Ioh. 15. 16. <b>10.</b>	EWANIELIA SKAYTOMA ANT SZIASZTOS NEDELOS PO WELIKU. PARASZITA Ioh. 15. 16.
Q 121	Q (lanko žyma antikvos šriftu)	Q (lanko žyma švabacho šriftu)
R 130 <sub>2</sub>	EWANIELIA ANT TRECIOS DIENOS SEKMINIU. PARASITA Ioch. 10. á v. 1. 10.	EWANIELIA ANT TRECIOS DIENOS SEKMINIU. PARASITA Ioan. 10. á v. 1. 10.

4 lentelė. Spaudos skirtumai *Knygos nobažnystės* postilės *Suma Evangeliju* pirmojo leidimo (1653) egzemplioriuose



A	1 [pirmasis vertėjas]	2 3 4 5 6 7 8	S	137 138 139 140 141 142 143 144	
B	9 ○ 10 11 □ ○ ○ 12 13 14 15 16		T	165 ● 166 167 168 169 170 171 172	
C	17 18 19 20 21 22 23 24		V	173 174 175 176 177 178 179 180(188)	
D	25 26 27 ○ 28 ○ 29 30 31 ○ 32		X	181 182 183 184 185 186 187 188	
E	33 34 35 36 37 38 39 40		Y	189 190 191 192 ○ 193 194 195 196	
F	41 42 43 44 45 46 47 48		З	197 198 199 200 201 202 203 204	
G	49 50 51 ○ 52 53 54 55 56		Aa	205 ○ 206 207 208 209 210 211 212 ○	
H	57 58 59 60 61 □ 62 63 64 □		Bb	213 214 215 216 ○ ○ 217 218 219 220	
I	65 □ 66 67 68 69 ○ 70 71 72		Cc	221 222 223 224 225 226 ○ 227 228	
K	73 74 75 76 □ 77 [antrasis vertėjas]	78 79 80	Dd	229 230 231 232 233 234 235 236a	
L	81 82 83 84 85 86 87 88		Ee	236b ○ 237 238 239 240 241 242 243 ○	
M	89 90 91 92 ○ 93 94 95 96		Ff	244 [pirmasis vertėjas] ○ 245 246 247 248 249 250 251	
N	97 ● 98 99 100 ● ● 101 ■ 102 103 104		Gg	252 253 254 255 256 257 258 259	
O	105 106 ■ 107 108 109 110 ○ ● 111 112		Hh	260 261 262 263 [antrasis vertėjas]	264 265 266 267
P	113 114 ● 115 116 117 ● 118 119 120		Ii	268 269 270 271 272 273 274 275	
Q	121 ■ 122 123 ● ● 124 125 126 127 128		Kk	276 277 278 279 280 281 282 283	
R	129 130 ○ 131 132 133 ■ 134 135 136		Ll	284 285	

1 schema. Nuorodų į Evangeliją pagal Joną distribucija KNSE spaudos lankuose:

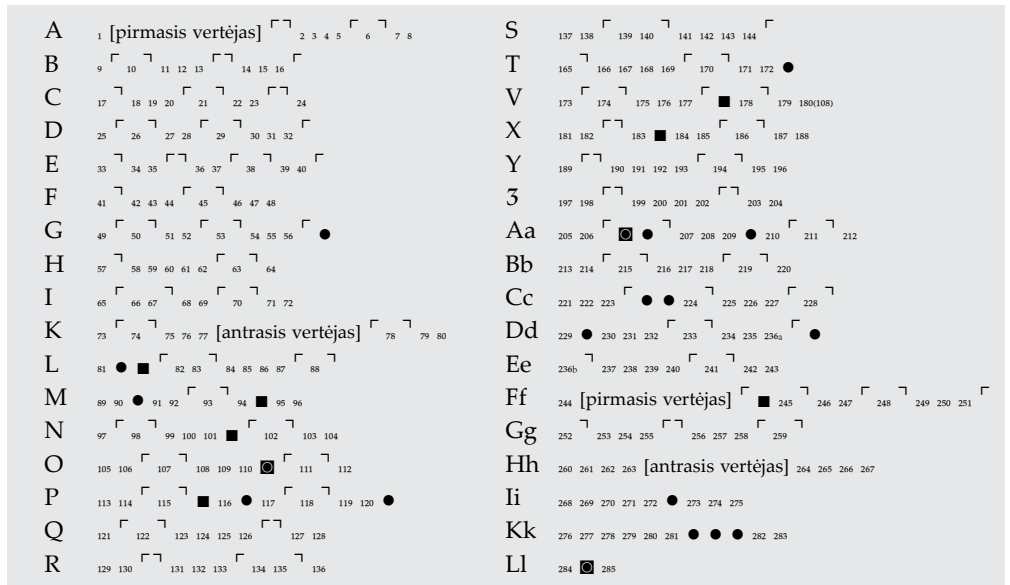
○ – *Ioan.*, *Ioah.* (21×), □ – *Ioann.* (5×), ● – *Ioh.* (9×), ■ – *Joniep*, *Jonas*, *Ion.* (4×);  
skaitmenys žymi puslapius

Skirtumai rodo, jog atitinkami spaudos lankai Krokuvos egzemplioriuje yra prieš-korektūriniai, o Upsalos egzemplioriuje – išspausdinti jau pataisyti. Pavyzdžiui, pataisyta rinkėjo supainiota žodžių tvarka, o lotyniška santrumpa *Ioan.* pakeista į lietuvišką adesyvo formą *Joniep* KNSE 97<sup>19–22</sup>. Kitoje vietoje tokia pat klaidinga žodžių tvarka ir santrumpa nepataisyta nė viename iš tirtų egzempliorių: *SKAYTOMA ANT NEDELOS PRAWADU PARASZITA. EWANGELIA Ioah: KNSE 92s*.

Visiems taisymams bendra tai, kad jie susiję su citatomis iš Evangelijos pagal Joną. Atkreipus dėmesį į vartojamų nuorodų santalkas postilės tekste, galima šį tą pasakyti ir apie spaustuvei dirbusį korektorių. KNSE nuorodos į šią Evangeliją pateikiamos skirtingai: rašoma lotyniška santrumpa *Joh.* arba *Joan.* (resp. viduramžių lotynų *Johannes*, klasikinės lotynų *Joannes*) arba vartojamos lietuviškos žodžių formos *Jonas*, *Joniep*. Antanas Jakulis iškėlė hipotezę apie dviejų vertėjų indėlį rengiant postilę ir pagal ortografijos bei kalbos ypatybių išsidėstymą (distribuciją) tekste tiksliai nustatė jų rengtas knygos dalis, pavyzdžiui, pamokslų knygos viduryje vardas *Kristus* rašomas su *Ch-*, o likusioje dalyje pradedamas jau raide *K*<sup>22</sup>.

Šią hipotezę remia ir korektūriniuose taisymuose vartojamos lotyniškos santrumpos, jos išsidėsčiusios dėsningai. Palyginus šių santrumpų įvairovę su nustatytais

22 Jakulis 1982; plg. Jakulytė 2016, 51; Šinkūnas 2016, 202.



2 schema. Veiksmazodžių su baigmenimis *-šia, -šia, -fia* distribucija KNSE  
 spaudos lankuose: ■ – *párasia* tipo formos (3×), ● – *Párašia* tipo formos (16×),  
 ▴ – *parafia* tipo formos (7×); ⌈⌋ – perikopių ribos; skaitmenys žymi puslapius

korektūriniais spaudos skirtumais, galima taisymus sieti su vienu iš vertėjų. Visame postilės tekste vartojama santrumpa *Ioan.* buvo įprasta abiem vertėjams, vien pirmasis vertėjas ir tik knygos pradžioje ją rašė su geminata *Ioann.*, antrasis vertėjas vartojo lotynišką santrumpą su *h* (*Ioh., Iohan.*) arba rinkosi lietuviškas formas (*Ion., Ionas, Ioniep*). Visų Evangelijos pagal Joną nuorodų distribucija KNSE pavaizduota 1 schemeje.

Pataisymas, kuriuo lotyniška santrumpa *Ioan.* pakeista į lietuvišką adesyvo formą *Joniep* (KNSE 97<sup>19-22</sup>; žr. pirmąjį pavyzdį 4 lentelėje), rodo, jog korektūrą galėjo taisyti antrasis vertėjas ir jis čia taisė savo paties verstą knygos dalį. Šį teiginį remia ir kitas pataisymas iš neveikiamojo dalyvio formos *PARASZITA* ‘parašyta’ į *PARASIA* ‘parašė’ KNSE 101<sup>15</sup> – tokia veiksmazodžio būtojo kartinio laiko galūnės rašyba, žyminti praplatėjusį redukuotą *e*, būdinga antrojo vertėjo rengtai knygos daliai<sup>23</sup>. Visoje *Knygoje nobažnystės* pavartota 30 tokių formų su baigmenimis *-šia, -šia, -fia*: vos kelios iš jų pavartotos giesmyne (3×) ir katekizme (1×) ar pirmajam postilės vertėjui priskiriamoje dalyje (2×), likusios pasklidusios antrojo postilės vertėjo rengtose dalyse (24×; žr. 2 schemą). Žinoma, korektoriumi galėjo būti ir ne pats vertėjas, bet spaustuvės samdytas korektorius, tuomet šis turėjo remtis antrojo vertėjo pateiktu rankraščiu.

23 Dalios Jakulytės teigimu, „nekirčiuotose atvirose galūnėse *é* kartais žymimas ir

*ae / (i)a* [...] Beveik ištaisai šitaip trumpina antrasis autorius“ (Jakulytė 2016, 65).

9. IŠVADOS. Senųjų lituanistinių leidinių spaudos skirtumai rodo, jog spausdinant lietuviškas knygas korektūra buvo skaitoma jau XVI a. Spaudos skirtumus galima skirstyti į techninius ir korektūrinius. Pirmieji yra atsiradę dėl tipografinių veiksmų ar medžiagų, antrieji – dėl taisomos korektūros. Jie leidžia rekonstruoti spaudos procesų eigą ir verčia manyti, jog korektūros taisymo metu preso darbai dažniausiai nebūdavo stabdomi. Belaukiant korektūros atspausdintieji lankai su neištaisytais klaidomis ne naikinami, bet platinami. Jie patekdavo į skirtingus egzempliorius, todėl kai kurie egzemplioriai turi nežymių skirtumų.

Vėliau pastebėtos klaidos būdavo registruojamos ir išspausdinamos klaidų atitaisy-muose. Pirmosiose lietuviškose knygose klaidų taisyčių sąrašų dar nėra. Seniausias XVI a. leidinys su ryškiais korektūros požymiais yra Baltramiejaus Vilento *Evangelijos bei Epistolos* (1579), jame klaidos taisytos ant klaidingai išspausdintų žodžių užklijuojant popieriaus lapelius. Pirmoji lietuviška knyga su suregistruotų klaidų taisyčiais yra toje pačioje Jurgio Osterbergerio spaustuvėje spausdinta Jono Bretkūno *Postilė* (1591).

Bretkūno *Postilėje* yra ir korektūrinių spaudos skirtumų, iš kurių beveik visada galima nustatyti, ar spaudos lankas yra prieškorektūrinis, ar išspausdintas jau pataisius. Palyginus kai kuriuos skirtumus aštuoniuose egzemplioriuose (tai sudaro mažesniąją dalį visų žinomų egzempliorių), galima atsargiai teigti, jog prieškorektūrinių spaudos lankų išspausdinta mažiau.

Didesnių pakeitimų galėjo atsirasti dėl techninių spaustuvės sprendimų arba dalį tiražo keičiant pagal leidinio adresatą. Danieliaus Kleino vokiškosios lietuvių kalbos gramatikos (1654) paskutinysis puslankis spaustuvėje buvo surinktas du kartus, kad būtų efektyviau naudojamas presas ir spausdinama dvigubai greičiau. Kleino parengto giesmyno pratarmės iš dalies tiražo išėmė spaustuvininkas (1667). Atsižvelgiant į adresatą kupiūruotos ir 1701 m. Naujojo Testamento pratarmės. Siekiant išplatinti užsilikusį Konstantino Sirvydo postilės (1629) tiražą, pratarmės buvo iš naujo surinktos leidžiant postilės antrąją dalį 1644 m.

*Knygos nobažnystės* postilės *Suma Evangelijų* pirmojo leidimo egzemplioriai palyginti nuosekliai pasitelkus kompiuterinius algoritmus, rasti keturi korektūriniai skirtumai, visi skyrių antraštėse: Krokuvos egzemplioriuje matyti spaudos klaidos (supainiota žodžių tvarka, klaidos Biblijos nuorodose), o Upsalos egzemplioriuje jos ištaisytos; keletas antraščių nepataisytos abiejuose egzemplioriuose. Korektūriniais taisyčiams bendra tai, kad jie susiję su nuorodomis į Evangeliją pagal Joną. Postilė rengė du vertėjai. Įvairiai rašomų nuorodų distribucija kitose *Knygos nobažnystės* dalyse ir jų taisyčiai leidžia manyti, kad vidurinės postilės dalies vertėjas taisė savo paties verstos dalies korektūrą arba ją pagal vertėjo rankraštį pataisė spaustuvės korektorius.

### *Bibliotekų pavadinimų sutrumpinimai:*

BCz – Biblioteka Książąt Czartoryskich, Muzeum Narodowe w Krakowie.

BHCz – Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego, Muzeum Narodowe w Krakowie.

BJ – Biblioteka Jagiellońska, Krokua.

BN – Biblioteka Narodowa, Varšuva.  
BUwT – Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu.  
GStA – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlynas.  
LLTIB – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, Vilnius.  
LMAB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius.  
StBB – Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz.  
SUB – Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen.  
UUB – Uppsala universitetsbibliotek.  
VUB – Vilniaus universiteto biblioteka.

### *Literatūra ir šaltiniai:*

- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2008: „Senoji lietuvių raštija internete“, *ALt* 10, 297–350.
- BENZING, JOSEF, 1982: *Die Buchrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiets, 2. verbesserte und ergänzte Auflage*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- BP I – [Jonas Bretkūnas,] *POSTILLA Tatai efi Trumpas ir Praftas Iſchguldimas Euangeliu / fakamuiu Baſniczoie Krikſhc3ionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku*. Per Iana Bretkuna Lietuvos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſſpaude Karaliaucziue Iurgis Ofterbergeras. Mæta Pono 1591; BCz: XVI.843/II; BHCz: XVI.350; BJ: Cim. Qu 5164; BN: XVI.Qu.301; LLTIB: B 1108; LMAB: LK–16/1; StBB: 9860-1.R; SUB: 8 TH PAST 184/4:1.
- BP II – [Jonas Bretkūnas,] *POSTILLA tatai efi Trumpas ir Praftas Iſchguldimas Euangeliu / fakamuiu Baſniczoie Krikſhc3ionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento*. Per Iana Bretkuna Lietuvos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſſpaufta Karaliaucziue / Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591; BCz: XVI.843/II; BHCz: XVI.350; BJ: Cim. Qu 5164; BN: XVI.Qu.301; LLTIB: B 1108; LMAB: LK–16/1; StBB: 9860-2.R; SUB: 8 TH PAST 184/4:2.
- BRAZIŪNIENĖ, ALMA, 2008: *Bibliofilija kaip asmenybės raiška. Kazio Varnelio biblioteka*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- BRAZIŪNIENĖ, ALMA, 2010: „Lietuvių knygotyros terminijos diskusiniai klausimai: dėl sąvokos *reta knyga*“, *Knygotyra* 54, 111–128.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2009: „Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos *Visuotinio potvarkio* (1638) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“, *ALt* 11, 9–62.
- FERTEL, MARTIN DOMINIQUE, 1723: *LA SCIENCE PRATIQUE DE L'IMPRIMERIE. CONTENANT DES INSTRUCTIONS TRÉS-FACILES POUR SE PERFECTIONNER DANS CET ART. [...] A SAINT OMER*, Par MARTIN DOMINIQUE FERTEL, Imprimeur & Marchand Libraire, rue des Efpeérs, à l'Image de Saint Bertin. M. DCC. XXIII. AVEC APROBATION ET PRIVILEGE DU ROI.
- HORN SCHUCH, HIERONYMUS, 1972 [1608]: *Hornschuch's Orthotypographia 1608*, edited and translated by Philip Gaskell and Patricia Bradford, Cambridge: The University Library.
- JAKULIS, ANTANAS, 1982: „Sumos Evangelijų' ir 'Maldų krikščioniškų' autorystės klausimu“, *Baltistica* 18(2), 173–178.

- JAKULYTĖ, DALIA, 2016: Knygos nobažnystės autorystės ir vardažodžio kaitybės tyrimas reliacinės duomenų bazės pagrindu (daktaro disertacija), Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
- KAUNAS, DOMAS, 1996: *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos.
- KAUNAS, DOMAS, 1998a: „Archyviniai dokumentai apie Mažosios Lietuvos senosios raštijos ir spaudos darbuotojus“, *Knygotyra* 32, 431–460.
- KAUNAS, DOMAS, 1998b: „Wolfenbüttelio lietuviškosios knygos“, *Mokslas ir gyvenimas* 11–12, 3–4, 12–14.
- KAUNAS, DOMAS, 2010: „Knygos istorijos šaltiniai“, *Knygotyra* 54, 19–43.
- KAŽURO, INA, 2021: „XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institucinės spaustuvės fenomenas: pranciškonų atvejis“, *Knygotyra* 77, 203–235.
- KIC – M. DANIELIS KLEINII COMPENDIUM LITVANICO-GERMANICUM, *Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littaufschen Sprache / wie man recht Littaufsch lesen / schreiben und reden sol. Cum Privilegio S. R. M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb. Königsberg / Gedruckt und verlegt durch Johann Reufnern / M. DC. LIV.; VUB: L<sub>R</sub> 1983.*
- KIM – *Neues / Littaufches / fehr nôthiges und Seelenerbauliches Gebethbüchlein / Oder / NAUJOS LABBAY PRIVVALINGOS IR DUSZOMS NAUDINGOS MALDU KNYGELES [...] ſoj' mufu Prufu Lietwoj' išdūtos nūg M. DANJELO KLEINO, Lietun: Klebono Tilžej' KARALAUČUJE Drukkawojo ir išpāude PRIDRIKIS REUSNERIS, Metūfe KRISTAUS 1666; BUwT: Pol.7.II.4335; StBB: En 9811; StBB: En 9813.*
- KING – *Neu Littaufches / verbessert= und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gefangbuch / Nebst einem fehr nūtzlichen / nie ausgegangenen Gebethbüchlein / Auch einer Teutfchen / hochnôtig=unterrichtlicher Vorrede an den Lefer. NAUJOS GIESMJU KNYGOS, Kurrofe fėnos Giefmes fu pri-tārimu wiffū Bažnyčzos Mokitoju per mufu Lietuwa yra pagėrintos / O naujos grāžos Giefmes pridėtos. Taipajeg MALDU KNYGELES didžaufey Bāžnyčzofe wartojamos / Su labay priwālingu Pirm=pamokinnimu ſias Knygeles ſkaitanczuju / Patogiej fuguldytos ir išdūtos. KARALAUČUJE Išpāude ſawo iffirādimais PRIDRIKIS REUSNERIS Metūfe M. DC. LXVI.; BUwT: Pol.7.II.4334; StBB: En 9810.*
- KING – *Neu Littaufches / verbessert=und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gefangbuch / Nebst einem fehr nūtzlichen / nie ausgegangenen Gebethbüchlein / Auch einer Teutfchen / hochnôtig=unterrichtlichen Vorrede an den Lefer. NAUJOS GIESMJU KNYGOS, Kurrofe fėnos Giefmos fu pri-tārimu wiffū BažnyčzosMokitoju per mufu Lietuwa yra pagėrintos / O naujos grāžos Giefmes pridėtos. Taipajeg MALDU KNYGELES didžaufey Bāžnyčzo fe wartojamos / Su labay priwālingu Pirm=pamokinnimu ſias Knygeles ſkaitanczuju / Patogiej fuguldytos ir išdūtos. Königsberg / Druckts und verlegts Friderich Reufner. Anno 1667; StBB: En 9812.*
- KNSE – [Samuelis Minvydas, Jonas Božimovskis,] *SUMMA Abā Trumpas ifzguldimas EWANIELIV SZWENTU Per Wifus meatus / dienomis Nedelos / Bāžničiofe Krikščioniſkofe ſkaytomu / O ānt gārbos Wienam DIEWVY, fu wala Wiriafniuju del pāžitka Wierniems, didey Kunigiftey Lietuwos, ir del naminiku pabažnu ānt uziwoimā namifzkia ifzduotā. KIEDAYNISE, DRVKAWOIA, IOCHIMAS IVRGIS RHETAS, Meatu Ponā, 1653; BHCz: VIII-XVII.845; UUB: Obr. 66. 176.*

- LB I – Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba 1. 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969.
- MATUSEVIČIŪTĖ, IZABELĖ, 1938: „Danieliaus Kleino Giesmyno ir maldų knygų dedikacijos egzempliorius“, *APh* 7, 107–108.
- [MECKELBURG, FRIEDRICH ADOLF, 1840]: *Gefchichte der Buchdruckereien in Königsberg. Ausgegeben am Tage des in Königsberg stattfindenden Buchdrucker=Iubiläums am 5. December 1840*. Königsberg. Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei.
- MOXON, JOSEPH, 1958 [1683–1684]: *Mechanick Exercises on the Whole Art of Printing (1683–4) by Joseph Moxon*, edited by Herbert Davis & Harry Carter, London: Oxford University Press.
- NAVICKIENĖ, AUŠRA, 2004: „Knygos nuosavybės ženklai knygotyros šaltinių klasifikacijoje“, *Knygotyra* 42, 39–49.
- NOVICKAS, ELIZABETH, 2004: „The printer and the scholar: the making of Daniel Klein’s *Grammatica Litvanica*“, *ALT* 6, 17–42.
- RESKE, CHRISTOPH, 2007: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiets. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- SIMPSON, PERCY, 1970 [1935]: *Proof-reading in the Sixteenth, Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London: Oxford University Press.
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2004: „Danieliaus Kleino gramatikų (1653 ir 1654) konvoliutas Vilniaus universiteto bibliotekoje“, *ALT* 6, 43–50.
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2007: „Lietuviškos XVI–XVII amžiaus knygos Prūsijos kultūros paveldo fonde Berlyne“, *ALT* 9, 387–415.
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2016: „Kristus, Krystus, Christus, Chrystus ar Cristus? Vardo rašybos raida XVI–XIX amžiaus raštuose“, *ALT* 18, 185–220.
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2021: „Antrasis Knygos *nobažnystės* pirmojo leidimo postilės *Suma Evangelijų* (1653) egzempliorius“, *Knygotyra* 77, 72–86.
- THIES, FELIX, 2017: [rec.] „Virginija Vasiliauskienė, Kristina Rutkovska (eds.), Konstantinas Sirvydas, *Punktai sakymų nuo Advento iki Gavėnios = Konstanty Szyrwid, Punkty Kazań od Adwentu do Postu, Kritinis leidimas / Wydanie krytyczne*, 2015; Virginija Vasiliauskienė, Kristina Rutkovska (eds.), *Konstantinas Sirvydas, Punktai sakymų Gavėniai = Konstanty Szyrwid, Punkty Kazań na Wielki Post, Kritinis leidimas / Wydanie krytyczne*, 2015; Virginija Vasiliauskienė, Kristina Rutkovska, *Konstantino Sirvydo Punktai sakymų = Punkty Kazań Konstantego Szyrwida, Teksto rengimo principai, rodyklės, šaltiniai / Zasady edycji, indeksy, źródła*“, *ALT* 19, 333–338.
- VASILIAUSKIENĖ, VIRGINIJA, 2016: *Konstantino Sirvydo Punktų sakymų struktūra, turinys ir šaltiniai*. Monografija = *Punkty Kazań Konstantego Szyrwida. Struktura, treść, źródła*. Monografija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- VEE – [Baltramiejus Vilentas,] *Euangelias bei Epistolas / Nedeliu ir schwentuju dienofu škaitomofias / Baŝniczofu Chrikfczonifchkofu / pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwifchka Szodzia / per Baltramieju Willenta / Plebona Karalauczui ant Schteindama. Priegtam / ant gala priedeta jra Hiftoria apie muka ir fmerti Wiefchpaties mufu Iefaus Chriftaus pagal kieturiu Euangeliftu. Iífhpauptas Karalauczui per Iurgi Oferbergera / Metu M. D. LXXIX.; GStA: XX. HA StUB Königsb. Nr. 54; VUB: L<sub>R</sub> 1387.*

VOET, LEON, 1972: *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp 2. The Management of a Printing and Publishing House in Renaissance and Baroque*, Amsterdam: Vangendt & Co., London: Routledge & Kegan Paul, New York: Abner Schram.

### *Mindaugas Šinkūnas*

#### PROOFING DIFFERENCES IN SOME LITHUANIAN BOOKS OF THE 16<sup>TH</sup>–17<sup>TH</sup> CENTURY

#### Summary

The differences in the print of the old books confirm that proof-reading was a common practice when printing Lithuanian books in the 16<sup>th</sup> century already. The differences can be classified into technical and proofing-related. The former occurred due to typographical actions or materials, the latter were caused by corrective proofing. They allow reconstructing the course of the printing processes and suggest that the presswork would not be ceased after the press proof was taken. While corrector was at work, certain copies of sheets would be printed and the unrevised sheets would later be bound rather than destroyed. They would end up in different copies, resulting in slight differences of print between some of them.

Later on, any mistakes that were noticed would be included and printed in a list of errata. There were no lists of errata in the very first Lithuanian books. The oldest 16<sup>th</sup> century issue with clear evidence of revision was *Evangelijos bei Epistolos* (1579) by Baltramiejus Vilentas, with corrections made by pasting bits of paper on top of printed words with errors. The first Lithuanian book that had the list of errata was *Postilė* (1591) by Jonas Bretkūnas, which was printed at the same printing house of Georg Osterberger.

Bretkūnas's *Postilė* possesses a number of proofing differences in the print that show, with an almost absolute degree of accuracy, whether the printer's sheet was printed before, or after proofing. A comparison of some of the differences present in the copies (accounting for a fraction of all copies known to exist) allows making a cautious statement that the unrevised sheets had been printed in a smaller number.

Some major differences between copies might have been caused by the printer's decisions or could have occurred as a result of changing a part of the run to fit the target audience. The last half-sheet signature of the Lithuanian grammar in German (1654) by Daniel Klein was composed twice, allowing a more efficient use of the press and cutting of the printing time by half. The forewords to Klein's hymnal were removed from some of the copies by the printer (1667). The forewords to the 1701 New Testament were removed to accommodate the target audience. To distribute the remaining run of Konstantinas Sirvydas's postil (1629), the forewords of the first part were reprinted when publishing the second part of the book in 1664.

The proofing differences in the print of the books by Bretkūnas, Sirvydas, Klein, and others were discovered by accident. After the second copy of the first issue of *Suma Evangelijų*, a postil from *Knyga Nobažnystės* was identified in Krakow, it was carefully compared to the copy that had been known to exist in Uppsala. Computer algorithms aided to discover four proofing differences, all of them in the headings of chapters. The Krakow copy contained printing errors (mixed-up order of words, mistakes in references to the Bible), which had been corrected in the Uppsala copy; still several headings had errors in both copies. One thing that the proofing revisions have in common is that they have to do with references to the Gospel of John. The postil was prepared by two translators. The distribution of variance of the references in the other parts of *Knyga Nobažnystės* and the proofing revisions thereof suggest that the translator of the middle part of the postil made the corrections of the part he had translated or that it was revised by the printing house's proof-reader based on the translator's manuscript.

MINDAUGAS ŠINKŪNAS  
*Raštijos paveldo tyrimų centras*  
*Lietuvių kalbos institutas*  
*P. Vileišio g. 5*  
*LT-10308 Vilnius, Lietuva*  
*el. p.: mindaugas.sinkunas@lki.lt*

Gauta 2021 m. spalio 27 d.